

ҚЎШМА СЎЗ – МИКРОСИНТАГМАТИК МУНОСАБАТЛАР ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

*Туробов Абдурайим Маликович,
СамДЧТИ, профессори в.б.*

Қўшма сўзнинг лингвистик табиати ҳақида мулоҳаза билдирганида Э.Бенвенист энг кичик бирликларнинг қўшилиши микросинтаксисдир. Қўшма отнинг ҳар бир тури синтактик жиҳатдан мустақил гапнинг қайсидир турининг ўзгариши сифатида ўрганилиши керак. Қўшма сўз синтактик жиҳатдан эркин бўлган жумланинг трансформацияси, дейди [1; 241]. Е.С.Кубрякова бундай фикр генератив грамматика вакиллари томонидан ҳам айтилганини қайд этади ва қуйидаги мисолларни келтиради: а chimney-sweeper-трубочист. Ne sweeps chimneys [2; 230]. Бундай вазиятда ясама сўз мустақил гапда эга ва кесим муносабати орқали ифодаланиши мумкин бўлган бутун бир синтактик воқеликни қамраб олади. Аммо бу билан ясама сўз ва жумла мақомидаги синтактик структурани мазмуний жиҳатдан мутлақо муштарак ҳодисалар тарзида талқин этиб бўлмайди. Уларнинг мазмуний муштараклигини нисбий тушунмоқ лозим. Чунки жумла (гап) предикативлик ифодаланиши ва шу боис воқеликка муносабат билдириши орқали ясама сўздан фарқ қилади. Бошқача айтганда, жумланинг лингвистик мақомини ўрганиш катта синтаксиснинг вазифаси ҳисобланади.

“Қўшма сўз” атамаси сўзнинг морфемик таркибини билдиради ва бир нечта лексик асосга эга бўлган сўзларга нисбатан қўлланилади. Бошқача қилиб айтганда, бу статик, тавсифловчи тушунчадир. Бундан фарқли ўлароқ, сўз таркиби тилнинг динамик ифодасини билдирувчи тушунчадир.

Бу икки ёки ундан ортиқ сўзларни (аниқроғи, уларнинг асосларини) бир сўзда бирлаштириб сўз ясаиш ҳодисасини назарда тутати.

Шу тарзда тузилган мураккаб сўз кейинги сўз яшаш учун асос бўлиши мумкинлиги сабабли, ясалган сўзлар мураккаб сўзлар бўлгани учун сўз бирикмаси ҳодисасига бевосита боғлиқ эмас.

Масалан, *кўзойнак* сўзи мураккаб сўздир, чунки у иккита тўлиқ қийматли лексик компонентни (*кўз ва ойна*) ўз ичига олади, лекин бу ҳолда уни сўз ясаиш маҳсулоти эмас, *кўзойнак* мураккаб сўздан пайдо бўлгани учун, қўшимча ҳосила дериавацияси деб ҳисоблаш керак.

Қўшма сўзлар, бирламчи ёки иккиламчи табиатидан қатъи назар, анъанавий тарзда сўз ясаиши бўлимида ўрганилади, бу ерда предмет морфонологик (товушларнинг тушиши, алмашиниши, урғунинг силжиши ва бошқалар), грамматик (от, феъл, олмош ва бошқалар) ва мураккаб сўз компонентлари ўртасидаги семантик муносабатлар (тобе, композиция) ўрганилади.

Бунда мураккаб отлар, мураккаб сифатлар ва ҳоказолар алоҳида кўриб чиқилади. Ҳар бир гап бўлаги доирасида мураккаб сўзларни ташкил этувчи негизларнинг, биринчи навбатда, иккинчи компонентининг грамматик хусусиятлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинади. Ўзак ёки аффиксал морфема “от асосини ўз ичига олган компонент”, “феъл ўзагини ўз ичига

олган асосий компонентли кўшимча” ва бошқалар. Шунинг учун ўзбек олимлари томонидан амалга оширилган ушбу тавсифловчи ёндашув бирикма ва кейинги деривацион жараён, билан боғлиқ.

Мураккаб сўзларнинг қабул қилинган соф деривацион талқини уларнинг биринчи компонентлари ўртасида: *суғориш қудуги, суғориш тизими, сув омбори, сув қушлари, сув ўтлари, сувни муҳофаза қилиш, сув идиши* ва бошқалар ўртасида семантик фарқлар кўринмайди, уларда сув сўзи бир хил маънода қўлланилган. Сўз ясалиши нуқтаи назаридан сув компоненти турли хил маъноларга эга ва мураккаб сўзларнинг иккинчи компонентлари билан турлича боғлиқ (бутун мураккаб сўзнинг нутқнинг у ёки бу қисмига тегишлилигидан ва категорик семантикадан қатъи назар) ҳаракат номи, объекти, жойи ва бошқалар)ни ифодалаш мумкин. У ҳаракат предметини (*суғориш қудуги, суғориш тизими*), тўғридан-тўғри ҳаракат объектини (*сув омбори*), билвосита ҳаракат объектини (*сув ўтказмайдиган, сув ўтказадиган*), ҳаракат жойи (*сув қушлари, сув ўтлари*) бўлиши мумкин.

Шу билан бирга, грамматикада мотивация тушунчаси (мотивация қилувчи сўз) доимо мавжуд бўлиб, у мураккаб сўзнинг асосий компоненти деб аталадиган кўрсаткич сифатида ҳам статик равишда тушунилади.

Масалан, *эрта баҳорги* бирлиги учун – *баҳорги* сифатдоши кўмакчи вазифасини бажармоқда, *кўп қиррали* сўзи учун – *қиррали* сифати, *уч қисмли* сўзи учун – *қисмли* сифати ва бошқалар.

Бундай ҳолатда ушбу сўзларнинг биринчи таркибий қисмларининг маъноси иккинчи қисмдаги сўзга нисбатан мутлақо ноаниқ бўлиб қолмоқда: *эрта ва баҳорни, кўп ва қирралини, уч ва қисмли* сўзларининг орасида қандай семантик боғлиқлик мавжуд?

Кўриниб турибдики, уларнинг боғланиши бу мураккаб сўзлардан ташқарида жойлашган бўлиб, у ҳақиқий туртки берувчи иборалар *эрта баҳорнинг бутунлай шаффоф бўлиши* каби синтактик ва семантик муносабатларини давом эттиради, *уч қисмли, кўп қиррали* каби birlikлардан мураккаб турғун сифатли сўз бирикмалари ҳосил бўлади.

Грамматик асарларимизда, баъзи дарсликларимизда, мураккаб сўзларга бағишланган кўплаб махсус ишларда бўлгани каби, ҳар қандай икки қисмнинг тўғридан-тўғри кўшилишини сўз ясалиши сифатида тан олиниши мутлақо асоссиздир; бундай сўзларнинг морфем луғатда мустақил сўз сифатида кўрсатилмагани “сифатларнинг кўшимчали-мураккаб тури” ясалганлигидан далолат беради.

Масалан, *қирғоқ ёнида* иккинчи қисми мустақил сўз бўлмагани учун, *қирғоқда* сўзига тенг келади, *чап қирғоғида* дейилганда сўз бирикмасининг мураккаб тури ҳосил бўлади. Бир кўшимчани бошқаси билан алмаштириш орқали сўз бирикмаси ҳосил бўлмайди, *чап қирғоқ* қўшилмасида кейинги ўзгаришлар билан *чап ва қирғоқ* сўзларини кўшиш билан эмас, балки *чап қирғоқ* иборасидан ҳосила сифатида – бундай сўзда мураккаб сўз ясалиши йўқ деб ўйлаймиз.

Шундай қилиб, биз бу эрда сўзнинг тўғридан-тўғри англатган маъноси ҳақида эмас, балки сўз бирикмасининг ҳосил бўлиши турғунлашини

кўрамиз. Масалан: *бир бўгинли* (*бир + бўгиндан эмас, балки бир бўгиндан*), *ўтган йил* (*охирги + йиллик эмас, балки ўтган йил*), *кўп болали* (*кўп + болалардан эмас, балки кўп болалардан*), *битта номли* (*битта + номлидан эмас, балки битта номдан*) ва бошқалар фикримиз далили бўла олади.

Хулоса қилиб айтганда, ясама сўз билан мазмуний жиҳатдан нисбий муштарак бўлган сўз бирикмаси ёхуд гап (жумла) ўртасида вужудга келувчи мазмуний мутаносиблик пресуппозиция ҳодисаси воқеланишидан далолат беради. Масала тавсифига бу тахлит ёндашиш нафақат тил ёки нутқнинг систем характери нуқтаи назаридан, балки когнитив – прагматик жиҳатдан ҳам ўта аҳамиятлидир, зеро, ясама сўз қолипдаги ҳосила структуранинг мазмуний жиҳатларини тўғри идрок этиш инсоннинг тил ва нутқ ҳодисалари хусусидаги билими даражаси билан бевосита боғлиқдир [3; 28].

Дарҳақиқат, муайян мазмуний ифоданинг гап (жумла) воситасида берилишида пропозитив маъно муҳим аҳамият касб этади. Чунки пропозиция инсон билими даражасининг минимал шу билан бирга, зарурий компонентини тақозо этади [4; 10]. Ясама сўз эса семантик жиҳатдан инвариант характерли бўлган ана шу маъно ифодасини ўзида акс эттиради ва бу орқали когнитив тилшуносликнинг ҳам текширув объекти бўла олади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бенвенист Э. *Общая лингвистика*. –М., 1974.С.241.
2. Кубрякова Е.С. *Теория номинации и словообразование // Языковая номинация*. – М., 1977. С.230.
3. Смирнова Г.А. *Операторное порождение слов на основе аппликативной грамматики / Проблемы структурной лингвистики*. 1972. –М., 1973. С.28.
4. Олешков М.Ю. *Дискурсивные категории в коммуникативном процессе (опыт лингвопрагматического анализа) // Филологические науки*, 2006, № 4. С.10.
5. Soatova, N. (2020). “O’tkan kunlar” va xalq kitoblari . *Архив Научных Публикаций JSPI, 1(56)*. извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4642
6. Soatova, N. (2020). “O’tkan kunlar” romanida Navoiy “Xamsa”sining epik an’analari. *Архив Научных Публикаций JSPI, 1(55)*. извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4645
7. Soatova, N. (2020). Хотирам siniqlari. *Архив Научных Публикаций JSPI, 1(55)*. извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4647
8. Soatova, N. (2020). “Yuz masal”ning yoshlar tarbiyasidagi o’rni. *Архив Научных Публикаций JSPI, 1(56)*. извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4648
9. Soatova, N. (2020). So’fi Olloyorning “Sabot ul-ojizin” asari tarbiya manbai sifatida. *Архив Научных Публикаций JSPI, 1(55)*. извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4649
10. Soatova, N. (2020). “O’tkan kunlar” da an’anaviylik va o’ziga xoslik. *Архив Научных Публикаций JSPI, 1(56)*. извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4650
11. Soatova, N. (2020). Furqatning tazmin g’azali xususida . *Архив Научных Публикаций JSPI, 1(56)*. извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4651
12. Soatova, N. (2020). Muqimiy “Sayohatnoma” siga sayohat . *Архив// Научных Публикаций JSPI, 1(56)*. извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4652
13. Soatova, N. (2020). Shuhrat ijodida falsafiylik. *Архив Научных Публикаций JSPI, 1(55)*. извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/4653

14. Turolova, P. (2020). Sharof Rashidovning publitsistikasida adabiy-estetik ideal. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(44). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5465
15. Turolova, P. (2020). Sharof Rashidovning Jizzax qo'zg'oloniga bag'ishlangan "Ravshan" dramasi talqinlari. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(45). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5467
16. Turolova, P. (2020). Hamid Alimcan Eserlerinde Edebi-Estetik İdeal Kategorisi. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(44). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5469
17. Turolova, P. (2020). Ehtirom. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(41). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5472
18. Turolova, P. (2020). Adabiy jarayon: folklor va badiiyat. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(43). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5476
19. Turolova, P. (2020). Adabiy-estetik ideal kategoriyasining transformatsiyalanish jarayoni (Jizzaxlik ijodkorlar misolida). *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(45). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/5477
20. Turolova, P. (2020). Jizzax adabiy muhitida ijtimoiy davr va shaxs ma'naviyatini aks ettirishi. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(82). извлечено от https://science.i-edu.uz/index.php/archive_jspi/article/view/7291
21. Эшанкулова, С. И. (2012). Поэтическое толкование образа Хызыра в лирике поэтессы Надиры бегим. *Вестник Челябинского государственного университета*, (12 (266)).
22. Эшанкулова, С. И. (2011). Интерпретация мифологических образов в творчестве Надирабегим. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*, (10).
23. Эшонкулова, С. И. (2020). ГЕНЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАЗОВ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ В УЗБЕКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ. *Сўз санъати хал'аро журнали*, 2(3).
24. Eshonqulova, S. (2020). *Tanlov fandan mahorat saboqlari*. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
25. Eshonqulova, S. (2020). *НОДИРА ИЖОДИНИ ЎРГАНИШДА ЯНГИЧА ЁНДАШУВ*. *Архив Научных Публикаций JSPI*.
26. Эшонкулова, С. (2020). *Pari obraziga doir ba'zi bir mulohazalar*. *Архив Научных Публикаций JSPI*.